

Dr. Gökhan Oruç ÖNALAN

Gazzâlî, İktisat ve Ahlâk

İslâm İktisadî Düşünce Kimliğinde
Dünya, Hakikat, İnsan ve Servet Üzerine

FILİZ KİTABEVİ

İSTANBUL

2024

Temmuz 2024

ISBN: 978-975-368-928-1

BASKI - CİLT

Filiz Kitabevi Basım Yayın Dağıtım
Petrol Ürünleri Sanayi ve Tic. Ltd. Şti.
Matbaacı Sertifika Numarası: 48596

YAYINLAYAN

Filiz Kitabevi Basım Yayın Dağıtım
Petrol Ürünleri Sanayi ve Tic. Ltd. Şti.
Cemal Yener Tosyalı Cad. No: 57/A (113)
Vefa-Fatih/İSTANBUL
Tel: (212) 527 0 718
(850)441 0 359
Faks: (212) 519 20 71

www.filizkitabevi.com

bilgi@filizkitabevi.com

Yayıncı Sertifika Numarası: 48596

Copyright© Bu kitabın Türkiye'deki yayın hakları Filiz Kitabevi Basım Yayın Dağıtım Petrol Ürünleri San. ve Tic. Ltd. Şti.'ne aittir. Her hakkı saklıdır. Hiçbir bölümü ve paragrafı kısmen veya tamamen ya da özet halinde, fotokopi, faksimile veya başka herhangi bir şekilde çoğaltılmaz, dağıtılamaz. Normal ölçüyü aşan iktibaslar yapılamaz. Normal ve kanunî iktibaslarda kaynak gösterilmesi zorunludur.

1993 Karabük doğumlu olan Dr. Gökhan Oruç Önalın, anadal lisans öğrenimini İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Ekonometri Bölümü'nde (2015), çift anadal lisans öğrenimini İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi İngilizce İktisat Bölümü'nde (2015) tamamladı. Yüksek lisans (2018) ve doktora (2022) öğrenimini Karabük Üniversitesi'nde bitiren Önalın, 2022 yılının Ekim ayı itibariyle Karabük Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü bünyesinde Doktor Öğretim Üyesi olarak görev yapmaktadır. Çalışmalarını İslâm iktisadî düşünce tarihi üzerine sürdüren Önalın'ın Filiz Kitabevi tarafından yayınlanmış üç kitabı daha vardır.

Ekonomide Genel Denge (2022)

İstihdam ve Sürdürülebilir İstihdam Politikaları (2022)

İslâm İktisadı İnsan, İktisat ve Usûl Hakkında (2023)

İçindekiler

Takdim	6
Giriş	9
Çerçeve	14
Akıl ve Sorumluluk	14
İctihad ve Maslahat	27
Yöntem ve Düşünce	31
Toplum ve İhyâ	35
Dünya ve Hakikat	51
Medeniyet ve Değerler	51
İktisat ve İslâm	55
Kaygı ve Aldanış	71
Varlık ve Ma‘rifet	86
İnsan ve Servet	94
Rızık ve İmkân	94
Emek ve İnfâk	112
İsraf ve Yoksulluk	128
Faiz ve Sömürü	138
Ferdîyetçilik ve Çatışma	171
İhtiyaç ve Fayda	178

Zenginlik ve Fakirlik.....	185
Ahlâk ve Takvâ	198
Refah ve Felâh.....	214
Eylem ve Sorumluluk.....	222
Sonuç	231
Kaynaklar	239
Dizin	252

Takdim

Değerli Okuyucu,

Genç ilim adamımızın, İslâmî iktisadî düşünce kimliğini Gazzâlî'nin iktisadî düşüncesi ve felsefî dünyası bakımından tâhlil eden bu eseri için sizlere birkaç kelime söylemek istiyorum. Eserin herşeyden önce İslâm iktisadının tarihi bağlamına temas ettiğini söyleyebilirim. İzin verirseniz tarih meselesini; yaşam ve düşünce ayrımı yaparak, biraz derinleştirmek istiyorum. Merhum hocam Ord. Prof. Dr. Ömer Lutfi Barkan, İslâm iktisat tarihini toplumun sosyal ve kültürel gerçekleri ile beraber yorumlayan çalışmalara öncülük etmiş bir isim. Bu sahada Mehmet Genç'i de, arşiv belgeleri eksenli yaklaşımı üzerinden sonrakilere oldukça değerli miras bırakan bir isim olarak anmak istiyorum.

Biraz da İslâm iktisat tarihi üzerine yapılan çalışmalarda ikinci alana yani meselenin düşünce boyutuna değinmek istiyorum. Bu alandaki çalışmaların, birinci ayrımında dile getirdiğim çalışmalardan farkı olanı anlatması yerine düşünceyi tahrik etmesi, insanı düşünmeye yönlendirmesi. Yöntem bu şekilde ilerliyor. İslâm iktisadî düşünce tarihi olarak da yorumlayabileceğim bu alanda geldiğimiz düzeyi maalesef yetersiz görüyorum. Yine burada merhum Sabri Orman'ı, doktora tezi konusu olan ve daha sonra farklı kereler baskıları yapılan eserine dikkat çekerek anmak istiyorum. Gazzâlî, merhumun da çalışmalarında referans aldığı bir âlim. Ancak öz-nemiz, Gazzâlî gibi uçsuz bucaksız bir dünya olunca bu yönde farklı çalışmaların vücut bulması da kaçınılmaz oluyor. İlim geleneğimiz bu değil midir? Sonrakiler, öncekilerin açtığı yoldan, o yolu zenginleştirerek, farklı sentezler yaparak giderler. Üstelik bu alanda görüşleri bize esas teşkil edecek başta Ebû Yûsuf olmak üzere daha nice âlimden bahsedebiliriz. Bu çalışmayı bu yönü ile ayrıca değerli bulduğumu ifade etmek isterim.

Düşünce tarihi çalışmalarında kanaatimce olması gereken; dünü, bugünü anlamak ve ilerisi için tahlil etmek olmalı. Gazzâlî'nin ekonomik düşüncelerini bize yol göstermesi için bugüne taşımak istiyorsak, hem onu hem de bugünü hakkaniyetle ele almamız lazım diye düşünüyorum. Sadece geçmişi ortaya koymanın veya sadece bugüne ilişkin bir çerçeve

çizmenin, varlık ve düşünce kimliğimizin eşsiz güzelliklerinin bugün de bizler için en iyi rehber olduğu ve gelecekte de olacağı gerçeğine dikkat çekebilmemiz için yetersiz kalacağını düşünüyorum. İkisini bir araya getirmemiz gerekiyor.

Karşınızda duran bu çalışmayı da, işte bu iki alana ilişkin beklentilerimizi karşılamaya yönelik bir deneme olarak yorumlamak istiyorum. Genç kardeşimizin bu çalışması bir taraftan karşımıza Gazzâlî'nin iktisadî dünyasını çıkarırken, diğer taraftan İslâmî iktisadî düşünce kimliğine, bu düşünceleri esas öznel bir karakter oturtabilme çabası vurguluyor.

Sizlerin de çalışmanın içeriğinde görebileceğiniz üzere; ictihad faaliyetinin önemi bağlamında akıl ve nakil ilişkisini ele almak, kıyas ve maslahat ictihadını vurgulayarak, bu düşünce bağlamı ile İslâm iktisadî çalışma alanları arasında bir etkileşim kurmaya çalışmak gözüme çarpan önemli noktalar arasında yer alıyor. Bu kısımları çalışmanın temel dinamikleri olarak tarif etmek istiyorum.

Sonrasında yazarımız, İslâm iktisadî düşünce tarihinin önemine farklı yönlerden değinerek öncelikle sizleri Gazzâlî'nin hakikat arayışına ilişkin bir yolculuğa çıkarıyor. Bir adım ötesinde iktisat ve din yakınlaşmasını, kapitalizme ve neoliberal politikalara yönelik eleştirileri, dünyevileşme ve çoklukla övünme yarışı gibi yıkıcı kötülükleri, emek ve sermaye ilişkilerini, infâk kurumunu, israf, faiz ve sömürü düzeni ile ferdiyetçilik ve toplumsal çatışma dinamiklerini, servet, zenginlik ve fakirlik ilişkilerini ve son olarak devlet ve mülkiyet hakkı arasındaki etkileşimi, hem bugünün penceresinden bakarak hem de Gazzâlî'nin ekonomik tasavvurlarının çizdiği kuşatıcılık etrafında yorumlamaya çalışarak yoluna devam ediyor.

Bu satırları okumayı sürdürdükçe, yazılanları anlam ve kurgu bakımından bir bütünün parçaları olarak görmeye başlıyorsunuz. Böylece çalışmanın asıl amacının batı iktisadî düşünce geleneğindeki büyük boşluk dönemine atıfta bulunarak bu alandaki Müslüman kimliğine dikkat çekmek veya Gazzâlî'nin iktisadî düşüncelerini farklı yönlerden tasvir etmek değil, Gazzâlî'nin düşünce dünyası üzerine bütüncül bir İslâmî iktisadî düşünce kimliği oluşturmaya çalışmak olduğunun farkına varıyorsunuz. Yazarımız

bu amacını dünya, hakikat, insan ve servet meselesi bağlamında gerçekleştirmeyi deniyor. Elbette bu amaç daha kapsayıcı olduğu için diğer ikisini de içerisinde barındırıyor.

Belirtmek isterim ki dünyanın tamamının Osmanlı, Türk ve İslâm ilim ve irfanına ihtiyacı vardır. Küreselleşme ile birlikte (ki bu çalışmanın içerisinde küreselleşme, din ve iktisat ilişkisi bağlamında yazılanlara dikkat çekerek) dünyanın farklı olaylar ile karşı karşıya kaldığını biliyoruz. Küreselleşme geldi, insanların düşünce ve zihinlerini sildi süpürdü. Herkesin cebinde aynı telefon ve ekranında aynı yüzler var. Bir konuşmayı, kilometrelerce öteden izlemek mümkün hale geldi. Böyle olunca gençlerimizin fikirleri karışırken, yaşlılarımızın da olan bitenlere açıklayabilme kabiliyeti geriledi. Bunun için her bir mahallede ve şehirde aksiyoner, aktivist, dinamik ve canlı Müslüman insan karakterine ihtiyacımız var. Bu insan karakteri, herkesin derdini bilecek ve çözmeye çalışacak. Hem beyinlere hem de kalbe hitap nüfuz edecek. Bu çalışmayı bu bakımdan da kıymetli bir araç olarak görüyorum.

Gökhan kardeşimin bu yönde çalışmalarının devam edeceğini düşünüyorum. Bu sahada akademik bir yol açacak daha başka nice çalışmalar da olacaktır. Mevlâ, tevfikini refik eylesin. Hayatımızın son demleri olan bu devremizde, şehâdet makamı ile âhirete göçme talebimizi Hak Teâlâ'dan niyaz ederim.

Prof. Dr. Yusuf Ziya Kavakcı

İstanbul, 2024

Giriş

Dünya ekonomisi 1800'lü yıllardan itibaren merkantilizmi terk ederek, kapitalizm ile tanışmıştır. Bu dönem aynı zamanda konvansiyonel iktisatın bağımsız bir yaşam alanı oluşturmaya başladığı zaman dilimidir. Daha öncesinde bugünün çerçevesinden anlaşılacağı üzere iktisat için bağımsız bir bilim kimliğinden söz etmek anlamlı değildir. Ancak bu durum, sanayi kapitalizmi öncesinde İslâm medeniyetinin iktisadî mesele, problem ve olgular üzerine zengin bir düşünce üretimi gerçekleştirmiş olmasını gözlemlenemez. İnsanlığın medeniyet birikimini biçimlendiren yaklaşımlar, düşünce ve kültür aktarımının en önemli aktörüdür. Bu gerçeklik iktisadî yaşam kimliği çerçevesinde ele alındığı zaman iktisadî düşünce tarihine yönelme çabalarını anlamlandırmak kolaylaşır. İktisadî düşünce tarihi ele alınırken farklı sorulara cevap aranmakla birlikte önemli olan dönün fikirlerinin hem o zaman hem de bugün için anlatmak istediklerini açığa çıkarabilmektir. Bu sayede farklı dünyaların iktisadî zihniyet kimliklerinin, ideolojik yapılar ile etkileşimini görmek mümkün olur. Sosyal tabakanın farklı kesimlerinin, bu iktisadî zihniyet kimliklerini, kendi çıkarlarını korumak için araç olarak kullanmış olması iktisatın toplumsal özünün bir sonucudur. O halde iktisat yaşam alanına atfedilen nesnellik sığ bir yaklaşıma yeniden hayat vermekten başka bir şey değildir. Doğru olan her bir düşünce dünyasına kendi yaşam alanından yaklaşımdır (Kallek, İslâm İktisat Düşüncesi Tarihi Harâc ve Emvâl Kitapları, 2018, s. 3). Bu çalışma İslâm dininin iktisadî düşünce kimliğine yaklaşıma çabasının bir ürünüdür.

İslâmî iktisadî düşüncenin tarihi Kur'ân-ı Kerîm ve Sünnet çerçevesinde başlamakta ve şekillenmektedir. Aslî şer'î deliller, farklı uygulama örnekleri bağlamında insan ve toplum yaşamının iktisadî dünyasını biçimlendiren çok sayıda iktisadî esasa sahiptir. Bu bakımdan itikadî, amelî ve ahlâkî esasların bir bileşkesi olarak düşünülebilecek İslâm iktisadî esasları ilâhî karaktere sahipken, bu iktisadî esaslar etrafında âlim ve düşünürler tarafından oluşan tasavvur ve yaklaşımlar insan ürünüdür. Âlim ve düşünürler, aslî şer'î deliller çerçevesinde ortaya konan İslâm iktisadî esaslarını referans kabul ederek, İslâm toplumunun farklı dönem ve yerlerde karşı

karşıya kaldığı iktisadî problemlere çözüm getirmeye çalışmışlardır. İslâm iktisadî düşünce tarihi çerçevesinde üretilen zengin yazılı miras, İslâm toplumunun medeniyet birikimi ile beraber gelişim göstermeye devam eden bir süreçtir (İslahi, Müslümanların İktisadi Düşünce ve Analize Katkıları, 2017, s. 13). Hüccetü'l-İslâm İmâm Gazzâlî de bu bilgi üretimine farklı eserlerinde ortaya koyduğu yaklaşım ve açıklamalar üzerinden katkı sunan âlimlerden bir tanesidir.

İslâmî iktisat çalışmaları çerçevesinde iktisadî meseleleri ve problemleri, ekonominin bölüşüm ve harcama ilişkilerine indirgemek eksik bir bakış açısı olarak kalacaktır. Meseleye daha geniş bir çerçeveden yaklaşmak, iktisadî dünyayı şekillendiren ana aktörün insan ve toplum davranışları (toplumsal zihniyet) olduğunu görmek gerekir. Kur'ân-ı Kerîm'in yirmi üç yıl süren nüzûl dönemi boyunca öncelik Müslüman insan ve Müslüman toplum kimliğinin oluşumuna verilmiştir. İktisadî meselelere İslâmî açıdan yaklaşma çabalarının başarılı bir şekilde sürdürülebilmesi, İslâm'ın bütün yaşam alanlarını kuşattığı bir toplum yapısının varlığına bağlıdır. İslâmî iktisat çalışmalarının öznesi; İslâm'ın itikadî, amelî ve ahlâkî esaslarını benimseyen ve hayatının akışını bu değerler çerçevesinde şekillendiren Müslüman insan karakteridir. İslâm'ın varlık, bilgi ve değerler anlayışı çerçevesinde iktisadî yaşam alanlarını, dinin kuşatıcılığından ayrı düşünebilmek mümkün değildir. O halde İslâm'ın şekillendirdiği iktisadî sistem ve yaşam alanının başarılı bir şekilde varlık gösterebilmesi, bu değerleri içselleştiren Müslüman kimliğinin varlığına bağlıdır. Toplumsal yaşam alanları İslâm'ın değerlerinden ne kadar uzak olursa, ekonomik yaşamın işleyişinde karşılaşılan açmazlar da bir o kadar yoğunlaşacaktır. Böyle bir zihniyet ortamında maruz kalınan ekonomik problemleri çözüme kavuşturabilmek için İslâm iktisadî esasları etrafında bir cevap aramak ise en doğru hükümlerin verilmesini değil, mevcut duruma uygun düşen fetva bulunmasını işaret etmektedir (Çayıroğlu, 2014, s. 163-164). Bu gerçeklik bağlamında İmâm Gazzâlî'nin iktisadî düşüncelerini öncelikle toplumun içine düştüğü dinî ve kültürel yozlaşmadan kurtarma çabası şekillendirir. O halde bugünün insanının, İmâm Gazzâlî'den öğreneceği şeyler çoktur (Uludağ, Bir Düşünür Olarak Gazzâlî, 2000, s. 254).

İslâmî iktisat çalışmalarının en önemli tamamlayıcılarından bir tanesi İslâm ahlâkî ile kurduğu vazgeçilmez etkileşimdir. İslâm, bir taraftan insan ve toplum yaşamını şekillendiren sosyal bir düzen kurarken, diğer taraftan bu düzenin öznesi olan Müslüman insan tipini ortaya koymaktadır. İslâm medeniyet tecrübesinin, geçmişten bugüne karşı karşıya kaldığı birçok siyasî ve iktisadî istikrarsızlık döneminin üstesinden rahatlıkla gelebilmiş olması, ahlâkî değerlerin çevrelediği bu Müslüman insan karakteri sayesinde mümkün olmuştur. Bu karakterin oturmasında gelenekçi ahlâk anlayışı ile beraber tasavvufî ahlâk yaklaşımının önemi de ihmâl edilemez niteliktedir. Kendisinden önce diğer insanları düşünmek, merhamet ve hoşgörü atmosferini sürdürmek, samimî olmak ve tevazu göstermek İslâm ahlâkının, Müslüman insanı kuşatan temel değerleridir. Bu çerçevede İslâm ahlâkî esaslarını, amelî esasların koruyucu bir çerçevesi olarak ele almak doğru olacaktır. Örnek vermek gerekirse karşılıklı bir sözleşmede zarara uğrayan kişinin, kendisini zarara uğratan taraftan hakkını alması amel cephesinde beklenen ve istenendir. Zarara uğrayan kişinin karşı tarafı affetmesi ise İslâm ahlâkının bir güzelliğidir. İnsan, helâl yollardan çalışıp çabalar ve servet sahibi olur. Amelî çerçevede bu servetin üzerinde tasarrufta bulunma hürriyetine sahiptir. İslâm ahlâkî ise servetin üzerinde, toplumdaki muhtaçların da hakkı olduğu gerçeğine işaret eder. Müslüman insan güvenilir olmalıdır. Bu konuda Resûlullah (sas.)'in nübüvvet dönemi öncesinde “*Muhammedü'l-emîn*” olarak anılması Müslümanlar üzerine düşen önemli bir sorumluluğu işaret etmektedir (Tabakoğlu, İslâm İktisadî Metodolojisi, 2005, s. 1161). İmâm Gazzâlî'nin iktisadî mesele ve problemlere yaklaşımını biçimlendiren diğer unsur işte bu ahlâkî kuşatıcılıktır.

İslâmî iktisadî düşünceyi, öncelikle İslâm medeniyetinin yüzlerce yıllık birikiminin bir ürünü olarak ele almak gerekir. Bu zengin mirası anlamak ve farklı açılardan değerlendirmek, iktisat düşüncesinin (teori ve politika) bugün karşı karşıya kaldığı sıradanlığı ortadan kaldırmak için oldukça önemlidir. Bu esneklik sayesinde iktisat araştırmacılarının ve iktisat eğitimi alan öğrencilerin zihninde oluşan ortodoks teorilerin değiştirilemezlik algısı da kırılabilir. Özellikle iktisat eğitiminin ortodoks iktisat

hegemonyası altında yürütüldüğü örnekler bağlamında, iktisadî düşünce esnekliğinin önemi daha da artar. Beklenen bir sonuç olarak, eğitim hayatı boyunca neoklasik teori ve politika bütünlüğü ile karşı karşıya kalan öğrencilerin zihninde düşünsel bir sınır belirir. İktisat kimliği, sadece ortodoks teori ve politikanın sunduğu sığ bir bütünlük içerisinde hapsedilir. İktisadî düşünce tarihine yönelik çalışmalar sayesinde iktisadî yaşamı ele alan teori ve politika önermelerine daha geniş bir çerçeveden yaklaşmak mümkün olur. Bu yaklaşım, temel insan hakları açısından ele alındığı zaman düşünce özgürlüğüne de temas eder. Araştırmacıların ve öğrencilerin, geçmişten bugüne farklı kimlikler tarafından ortaya atılan düşünce dünyaları arasında karşılaştırma yapabilmesine, bu alternatifler arasında tercih yapabilme hakkına kapı aralanmış olunur (Küçükkalay, 2019, s. 19-20). İslâm iktisadî düşünce geleneğinin zengin mirasına Hüccetü'l-İslâm İmâm Gazzâlî'nin tasavvurları çerçevesinde yaklaşma çabasını simgeleyen bu çalışmayı, iktisat araştırmacıları ve öğrencileri için zihni derinliğin oluşmasına katkı sunacak bir karakterde okumak mümkündür.

Çok yönlü bir âlim olmakla birlikte İmâm Gazzâlî'yi bugünün yaklaşımı ile iktisatçı olarak düşünmek doğru değildir. Bu bakımdan kaleme aldığı eserleri içerisinde bugünün ekonomik mesele ve problemlerinin sistematizini bulmaya çalışmak anlamlı bir girişim olmayacaktır. Ancak bu durum, İmâm Gazzâlî'nin iktisadî davranışlar ve meseleler üzerine düşüncüklerinin ve yazdıklarının varlığını inkâr etmeyi gerektirmez. İslâm, Müslümanlara herşeyden önce bir duruş ve zihniyet katar. Çevreyi ve çevrede yaşanan olayları, insan ve toplum yaşamının ihtiyaçlarını bu düşünce kimliği bağlamında ele alır. İmâm Gazzâlî de eserlerinde Müslüman bir insanın ve İslâm toplumunun hayatın farklı yaşam alanlarına yönelik takınması gereken tavırları konu edinmiştir. İktisadî mesele ve ilişkiler işte bu yaşam alanlarından bir tanesidir. İmâm Gazzâlî, iktisadî yaşamın fâilinin (iktisadî fiillerin sahibi - subject) insan olduğu gerçeğinden hareketle insana rehberlik edecek bakış açıları ortaya koymuş ve geçici dünya hayatının insan karakteri üzerindeki yerine dikkat çekmiştir. Bu doğrultuda İslâm'ın esaslarının biçimlendirdiği yaşam alanına iktisadî dünyadan yaklaşmak yerine, iktisadî mesele ve problemleri İslâm'ın varlık, bilgi ve

değerler dünyası içerisinde (dinî iktisat- religious economics) incelemiştir (Coşkun, Gazzâlî'nin Ahlâk ve İktisat Görüşü, 1989, s. 229-230). Böylece bu çalışmanın önemli bir amacı da; İmâm Gazzâlî'nin iktisadî düşünce ve tasavvurlarını referans alarak, İslâm iktisadî düşünce tarihi için dünya, hakikat, insan ve servet bağlamında bütüncül bir karakter ortaya koyabilmek olmuştur.

İktisadî düşünce tarihini konu edinen çalışmaların büyük bir kısmında öncelikle Yunan düşüncesi ele alınır. Takip eden dönemde Orta Çağ'da şekillen iktisadî kimlik, sığ bir çerçeve içerisinde sunulur. Çünkü asıl vurgulanmak istenen yer karakterini Rönesans zihniyetinin çizdiği, iktisadî düşüncenin modern yüzüdür. Çalışmaların içeriğinde sunulan iktisadî yaşam kimliklerinin ortak bir özelliği vardır. Öyle ki okuyucunun karşısına, sadece batı dünyasının, ekonomik yaşamın konu ve problemlerine yönelik öne sürdüğü yaklaşımlar çıkar. Bu bakımdan ele alınan düşünce kimliği okuyuculara, genel bir karakteri değil, batı düşünce dünyasının atmosferini yaşatır. Düşünmek ve bilgi üretmek, sadece batı dünyasının elinde olan bir ayrıcalık değildir. O halde bu yapbozda, yerine konulması gereken iki parça vardır. Bu eksikliğin birinci yönü zaman, ikinci yönü yer ile ilgilidir. Yer bakımından eksikliği tamamlayacak aktör yeryüzünün farklı coğrafyalarında şekillenen düşünce kimlikleridir. Yapbozu zaman bakımından tamamlayacak olan ise orta çağ döneminin düşünce dünyasıdır (Orman, Gazzâlî'nin İktisat Felsefesi, 2020, s. 32-33). İmâm Gazzâlî'nin iktisadî tasavvur ve yaklaşımlarını ele almak, iktisadî düşünce dünyasının yapbozunda eksik kalan parçaları hem zaman hem mekân bakımından tamamlama çabası olarak da düşünülebilir.